

IZ GOSPODARSKOG ŽIVOTA OTOKA PAGA U 19. I POČETKOM 20. STOLJEĆA

Sime PERIČIĆ*

Nedavno smo u dva navrata pisali o pomorskoj privredi otoka Paga u 19. stoljeću¹, a o proizvodnji soli će biti posvećen posebni prikaz. Međutim, Pažani su se tada također bavili poljodjelstvom i nekim drugim djelatnostima, što im je donosilo sredstva neophodna za život, pa ćemo ovdje nešto napisati o tome u navedenom razdoblju.

Na žalost, nedovoljnost izvora prve ruke ne dozvoljava dublje poniranje u prošlost gospodarskog života otoka Paga. No, ni prezentirani podaci nemaju karakter sveobuhvatnosti, nego u prvom redu fragmentarnosti, što ipak ne umanjuje njihovo značenje. Namjera je prikazivača, naime, da što bolje i vjernije osvijetli pojedine djelatnosti stanovnika ovoga otoka, kako samog upravnog središta tako i ostalih naselja. Zato će ovdje biti riječi o stanovništvu otoka i njegovu zanimanju, o poljodjelstvu, rudarstvu, zanatstvu i još nekim aspektima bavljenja otočana u navedenom periodu.

Poteškoća je u tome što nije uvijek moguće ustanoviti da li se prezentirani statistički podaci odnose na čitav otok ili njegov veći dio, ovisno o pripadnosti pojedinih naselja općini Pag ili Rab. To svakako treba uzimati u obzir kada su u pitanju takvi podaci.

Opće napomene

Otok Pag zaprema 285 km², pa veličinom spada među naše srednje otoke. Njegovo današnje stanovništvo vuče korijen, čini se, od velebitskih pastira koji su otok naseljavali poslije 10. stoljeća.² Tijekom kasnijih stoljeća su uglavnom pridošlice s kopnenog susjedstva nadopunjavali ovdašnje stanovništvo, ali je bilo i onih koji su ovamo dolazili iz obližnjih otoka i sjevernog dijela jadranskog bazena.

Priroda nije bila osobito naklonjena ovom otoku tako da je on vegetaciono vrlo siromašan. Svi izvještaji govore o nepodobnosti njegova tla za poljodjelstvo, što je u prvom redu posljedica velebitske bure koja često puše, te opaljuje i uništava svu oživjelu vegetaciju.³ Ta prirodna nedaća nije obeshrabrivala tamošnji živalj, nego se on od uvijek, pored poslova oko solana, bavio i poljodjelstvom, ponajviše vinogradarstvom i stočarstvom.⁴ Neki su štovite tvrdili da je otok lišen svega onoga što je ljudima neophodno za održavanje života, osim solana koje su Mletačkoj republici donosile goleme prihode.⁵ U jednom izvještaju iz sredine prošlog stoljeća izričito se kaže da je otok Pag »coperto di nudi sassi senza terre e vegetabili«.⁶

Međutim, marljive i spretnе ruke ovdašnjeg radinog pučanstva nisu priznavale tako porazno stanje, nego su čak iz kamena crpile sredstva za svakidašnju prehranu.

1. Stanovništvo. Premda je ovdašnje stanovništvo jedva egzistiralo, ipak se još od prije smatralo da otok nije dovoljno naseljen, što bi moglo značiti da je veći broj življa tamo mogao naći dovoljno sredstava za život. Tako se često isticalo da su tamo »pochi habitanti«, »ma vi sono pochissime genti«, »mancaimento de gente« i tome slično.⁷

Tek je krajem 18. st. broj žitelja otoka prešao 2 500, da bi već početkom slijedećeg premašio brojku od 3 000 stanovnika.⁸ Brži porast življa je uslijedio, kao i drugdje, tijekom prošlog i našeg stoljeća. Već 1827.

* Dr. Sime Peričić, Zavod za povijesne znanosti, JAZU, Zagreb.
Rukopis primljen u studenom 1987.

1. Prilog upoznavanju pomorstva i ribarstva otoka Paga od 1800. do 1940. god., Pomorski zbornik, knj. 18, Rijeka 1980, 369-391; Pomorska enciklopedija JZL, sv. 5, Zagreb 1981, 664-665
2. Ivo Rubić, Naši otoci na Jadranu, Zagreb 1952, 97; Nada Klaić, Paški falsifikati, Radovi FF u Zagrebu, Histo-rijska grupa, sv. 1, Zagreb 1959, 25
3. I. Rubić, n. d. 97; Antun Vučetić, Ostrvo Pag, Srdj, Dubrovnik 1907, br. 2, str. 82-83; Grgur Urlič Ivanović, Pag, Narodni koledar, Zadar 1890, 37
4. Francesco Petter, Compendio geografico della Dalmazia, Zadar 1834, 109; Lodovico Czink, Pago isola dalmata, Budapest 1900, 12
5. Grga Novak, Commissiones et relations, knj. V, Zagreb 1966, 14; knj. VII 280, 288
6. Historijski arhiv u Zadru (HAZD), Spisi Okružnog poglavarstva u Zadru, Pretura Pag, svež. 83, br. 96
7. G. Novak, Mletačka uputstva i izvještaji, knj. IV, Zagreb 1964, 12, 180; Danica Božić Bužančić, Dvije anagafske tabelle za područje Dalmacije iz druge polovice 18. stoljeća, Arhivski vjesnik, sv. XI-XII, Zagreb 1968/69, ta-bele; Dinko Foretić, Tabella enciclopedica del Regno di Dalmazia, Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. X, Za-dar 1963, tabela, HAZD, Miscellanea, svež. 63, pozicija 1, br. 70, 992;
8. Spisi Kraljevske delegacije u Zadru, 1809, Tit. XVIII, rub. 2, br. 482

god. gradić Pag ima veći broj stanovnika (2 531) od, recimo, Kotora ili Hvara⁹, koji su ranije imali više živilja od njega. Kasniji popisi pokazuju ovakvu dinamiku porasta paškog stanovništva: 1857. godine na čitavom otoku živi 4 563, 1869. god. 5 120, a 1880. god. pak 5 781 stanovnik, što znači da je na jedan km² dolazilo 19,3 žitelja.¹⁰ Usporedbe radi tada je na susjednom Rabu živjelo preko 40 stanovnika na jednom km², odnosno dva puta više nego na Pagu.

Popisi stanovništva iz 1869. i 1880. god. pokazuju da je za nešto više od deset godina na otoku živalj porastao za 629 duša, što je predstavljalo porast od 12%. Krajem prošlog stoljeća i početkom našega dinamika porasta živilja ovoga otoka bila je još rapidnija, pa je pred sam početak prvog svjetskog rata ovdje živjelo oko 9 000 stanovnika (vidi Tabelu 1). Najveći je porast zabilježen u prvom redu u većim naseljima otoka – Pagu i Novalji. Gustoća je tada ipak jedva prelazila 25 stanovnika na km²; mortalitet je tada dostizao 3%, a natalitet pak 5–6%.¹¹

Tablica 1

Godina	Broj naselja	Broj stanovnika na otoku	Samo u gradu
1807		3177	
1813		3162	
1815		3306	2241
1818	9	3347	2255
1832		4500	2545
1849	9	4910	3250
1856	10	4802	3011
1900	11	7350	4500
1911	11	8103	4262

Tamošnji živalj je gotovo u cijelosti bio hrvatski kroz čitav promatrani period. Samo je njegov neznatan dio, koji je pripadao trgovačkom staležu, govorio talijanskim jezikom. Naime, od 5 781 stanovnika koliko ih je tamo bilo 1880. g. talijanskim jezikom se služilo samo njih 361.¹² Slično je bilo i kasnije.

Većina stanovništva otoka se bavila poljodjelstvom. Jedan dio živilja je bio angažiran u ostalim djelatnostima. Kako će se vidjeti, bilo je tada na otoku i nekih zanata, koji, međutim, nisu nikada zadovoljavali potrebe otočana. To isto vrijedi i za ribarstvenu djelatnost.

Emigracija. Bilo je, međutim, i emigracije s otoka Paga. Naime, nesređene, bolje rečeno jadne gospodarske prilike na otoku poslije filoksera uvjetovale su iseljavanje stanovništva. Najintenzivnije iseljavanje je, kako se čini, uslijedilo na raskršću stoljeća; naime, samo je u dvije posljednje godine 19. st. u Ameriku emigriralo s otoka oko 400 ljudi.¹³ Iseljavanje je nastavljeno i posljednjih godina austrijske uprave, kada su mnogi Pažani napuštali svoja ognjišta i odlazili u Ameriku¹⁴, da bi mogli uzdržavati svoje obitelji.

2. Poljodjelstvo. Premda je otoku nedostajalo plodnog zemljišta, ipak se najveći dio njegova pučanstva tijekom minulih stoljeća bavio upravo poljodjelskom proizvodnjom. Treba reći da je dugo vremena zapadni dio otoka pripadao jurisdikciji Raba, pa time i korištenju od strane Rabljana. A upravo taj njegov dio je raspolagao nešto plodnijim zemljištem. Kako je već rečeno, najveći dio otoka je bio, kao što je i sada, vrletan i nepodan; njegov zapadni dio je manje izložen naletima bure, pa je zato tamo vegetacija unekoliko bujnija.

Budući da se količine korištenih površina na otoku nisu bitnije mijenjale, uzeti ćemo podatke iz 1919. godine:¹⁵

							U ha	
Vrsta tla								
njive	šume	livade	vrtovi	vinogradi	pašnjaci	neplodno tlo	ukupno	
1229	1879	12,5	13,5	1686	23 566	–	28 385	

9. Jakov Kupek, *Gospodarske i kulturne prilike u Dalmaciji krajem trećeg decenija 19. stoljeća*, Radovi IJAZU u Zadru, sv. XX, Zadar 1973, 230.–

10. Statistica generale della Dalmazia, sv. I, Zadar 1862, 1, 37, 137; Kazimir Ljubić, *Statistika pučanstva u Dalmaciji*, Zadar 1885, 35. – Podaci o broju stanovnika nisu uvijek jednaki.

11. L. Czink, n.d. 12, 16

12. Luigi Maschek, *Repertorio geografico-statistico*, Zadar 1888, 142–143

13. Narodni list, Zadar 1901, br. 41

14. Mate Suić, *Pag*, Zadar 1953, 13. To je otežavalo obradu zemlje, budući da je ovdje bilo sve manje radne snage (Smotra Dalmatinska, Zadar, 1905, br. 24)

15. Petar Rumora, *Izješće ob općinskim pašnjacima ba Pagu i njihovoj diobi*, Senj 1914, 13

Kako su tada izgledale zemljišne površine po naseljima pokazati ćemo u prilogu radnje. Ovdje se za paža, ako je doista bilo tako, zanemarljivo mala površina neplodnog tla, iako to nije točno označeno. Najveći dio tla otoka nije bio obrađivan, a od kultura je prevladavala vinova loza. U najboljem slučaju je bilo obrađivano nešto više od 10% ukupnog raspoloživog.¹⁶ To je onda imalo za posljedicu gotovo konstantnu nestašicu žita i maslinovog ulja na otoku. Naime, kako se dobivalo žita za najviše 3-4 mjeseca¹⁷, to su se svake godine morale izvan otoka nabavljati velike količine tih artikala u svrhu ishrane stanovništva.¹⁸ Da bi se izbjegla glad koja je bila čest gost otoka (1815, 1819, 1857, 1860), pokrajinske su vlasti davale stanovnicima pomoć u žitu ili novcu.¹⁹ Relativno malo je bilo zaposleno radnika na solanama, budući da je proizvodnja bila ograničavana, a slično je bilo i s ribarstvom. Zbog toga je najviše žitelja bilo angažirano u poljodjelstvu-vinogradarstvu i stočarstvu. Još u drugoj polovini 19. stoljeća su vino, žito i krumpir bili glavni poljodjelski proizvodi otoka,²⁰ kako tvrde suvremenici.

2.1. Posjedovni odnosi. Posjedovni režim zemljišta na otoku je bio prilično složen. Najveći dio zemljišta bio je u vlasništvu pojedinaca-veleposjednika i posjednika. Jedan dio zemljišta je uživala komuna, a nešto zemlje je bilo u rukama crkvenih ustanova. Oni koji nisu imali dovoljno vlastite zemlje zakupljivali su tuđu (colonia) i tako prehranjivali svoje obitelji. Takav oblik zakupničkog obrađivanja, kao uostalom i drugdje u Dalmaciji, održao se sve do našeg soljeća.²¹ Uvjeti zakupa nisu uvijek bili isti; zakupnici su prema ugovoru bili dužni u ime dominikala vlasniku podavati 1/5, 1/3, pa čak i 1/2 od plodova ljetine s odnosnih zemalja.

Ta je činjenica uvjetovala usitnjavanje parcela i veliku udaljenost od pravih obrađivača, što je daka-ko otežavalo obradu. Zato se često nije isplatilo obrađivanje zemlje, pa je ona ponekad bila napušтана, neobrađivana. Ništa manje posljedice nisu proizlazile zbog nedostatka pozitivnog kolonatskog pravilnika koji bi regulirao odnosno određivao bolje odnose između posjednika i kolona. Koloni su tada, kako je to isticao lokalni predstavnik vlasti 1843. godine,²² stenjali pod teretom enormnih kontribucija vlasniku zemlje. Seljaci su pored toga bivali opterećeni obavezom radova na javnim poslovima na otoku (fazion),²³ ponekad i nekoliko dana u tjednu. Sve je to činilo da je tamošnji seljak zapadao u bijedu, obeshrabljiv i nenaklonjen svom svakidašnjem poslu na zemlji.²⁴ Zato su seljaci već tada zahtijevali, kako kažu suvremenici, oslobođenje od podavanja dominikala, premda su dadžbine stalno raste uzrokujući »složene i skupe sporove između vlasnika i zakupnika«.

Nadalje, oni seljaci koji su obrađivali općinske zemlje bili su dužni na ime zemljarine općini podavati desetinu od žitarica, sijena, vina i ulja.²⁵ Tako je bilo sve do 1852. god. otkada se plaćao državni porez na prihod sa zemlje.²⁶ Primjera radi navest ćemo samo neke takve podatke; naime, 1872. god. je općinski prihod Paga iznosio 21 079, a 1880. god. je od poreza ubrano samo 8 736 fiorina.²⁷

Jedan dio privatnih pašnjaka na otoku je nekada bio opće, zajedničko dobro svih njegovih žitelja, ali su ih s vremenom uzurpirali, prisvojili, bespravno privilegirani, te je polovina pašnjaka pripadala plemstvu, a druga polovica ostalim stanovnicima otoka.²⁸ To je dovelo do sporova, pa je zato trebalo pašnjake preraspodijeliti po naseljima u svrhu daljnjeg unapređenja i razvoja stočarstva na otoku, što je bilo učinjeno tek pred prvi svjetski rat.

2.2. Pokušaji promicanja poljodjelstva. Kao i drugdje u pokrajini, tako se i na Pagu od druge polovine 19. st. počelo organiziranje raditi na promicanju poljodjelstva. Naime, god. 1869. je u Pagu osnovano Poljodjelsko društvo (Comizio agrario e gregge modello)²⁹ čiji je cilj bio poticanje razvoja poljodjelstva uopće, uvođenje poljodjelskih strojeva i promicanje stočarstva na otoku. Pred prvi svjetski rat je društvo imalo 29 članova. To je bio početak zadrugarstva na otoku.

Godine 1909. je u Pagu osnovana Kotarska gospodarska zadruga s općepoznatim ciljevima. Njen predsjednik je do Prvog svjetskog rata bio Stjepan Koščina, koji je u privatne svrhe zloupotrebjavao svoj položaj³⁰, što je svakako išlo na uštrb njene aktivnosti. Čini se da je neko vrijeme, od 1905-1910.

16. Isto, 14; La Dalmazia, Zadar, 1845, br. 1; F. Carrara, Dalmazia descritta, Zadar 1846, 107-108

17. HAZd, Spisi Okružnog poglavarstva u Zadru, svež. 63, izv. od 2. V 1819; P. Rumora, n.d. 3

18. HAZd, Spisi Vlade za Dalmaciju, 1805, svež. IV, br. 621; Miscellanea, svež. 64, 1806, br. 17

19. HAZd, Spisi Registrature Namjesništva, 1816, kat. II, br. 447; Spisi Okružnog poglavarstva u Zadru, svež. 63

20. Narodni list, 1876, br. 82

21. HAZd, Spisi Okruž. poglavarstva u Zadru, svež. 63; L. Czink, n.d. 12-13

22. HAZd, Spisi OPZ, svež. 83, br. 96

23. Isto, svež. 16, sveščić 6

24. Isto, svež. 1, br. 442. - Tu se pored ostalog kaže da je tamošnji »Contadino ordinariamente povero«.

25. HAZd, Spisi Registrature, 1830, 1/8, br. 2610/20961/. - Tako je na račun desetine država u Pagu od 1823-1828. ubirala 4 890 varčaka žita, 109 paša sijena, 16 177 siča vina i drugog (Isto mjesto), a u razdoblju od 1843-1847. prosječno godišnje 5 848 fiorina HAZd, Razni spisi Namjesništva, svež. 1).

26. Ivan Zotti, Načrt Osnove djelovanja za promicanje gospodarstva u Dalmaciji, Zadar 1897, 4. - U petom desetljeću je paska općina na račun poreza u prosjeku ubirala preko 5 800 fiorina (HAZd, Razni spisi Namj., svež. 1)

27. L. Maschek, n.d. 82; Statistika občiba... str. 30, 60

28. HAZd, Spisi Goëss, svež. I, br. 1280, P. Rumora, n.d. 8, 31

29. L. Maschek, Manuale del Regno di Dalmazia za 1872, Zadar, 317; HAZd, Spisi Konzulata Jugoslavije, Katastar društva, sv. 1, str. 817

30. HAZd, Miscellanea, svež. 176, poz. 10, list 76-95; Smotra Dalmatinska, 1900, br. 13

god. u Pagu postojala i djelovala Težačka zadruga³¹, dokinuta iz nepoznatih razloga. Možda su tome uzrokom bile također spomenute zloupotrebe.

Siromašno seljaštvo otoka bilo je izloženo pohlepi tamošnjih lihvara koji su seljacima novac posuđivali pod vrlo teškim uvjetima. Da bi se tome stalo na kraj još 1897. god. je u Pagu osnovana Pučka zajmovna i štedionička blagajna s o.j.; ona je barem donekle štítala siromašno stanovništvo od lihvara. Nije poznato doba prestanka njena postojanja. Godine 1907. je u Pagu također počela djelovati Zemljoradnička zadruga dalmatinska za zajmove i štednju za područje čitave općine, a već slijedeće u Novalji Seoska napredna blagajna za štednju i zajmove za Novalju, Staru Novalju, Kolan, Barbat i Lun³². Pred sam početak prvog svjetskog rata u Lunu i Novalji su osnovane Potrošno-obrtne zadruge s ograničenim jamstvom, kojih je svrha bila opskrbljivanje članstva svim onim što je bilo potrebno kućnom i poljodjelskom gospodarstvu.³⁴

2.3. Vinogradarstvo. Pažani su stoljećima bili orijentirani na vinarstvo koje im je donosilo prilične viškove proizvoda namijenjenih prodaji.³⁵ Ipak je vinogradarstvo otoka dostiglo kulminaciju tek početkom 20. st., kada je na otoku bilo vinogradima zasađeno preko 1500 hektara zemljišta.

Pjeskovito tlo padina brda na otoku bilo je zasađivano vinovom lozom niskog rasta, nalik grmu. Već je 1825. god. otok obilovao vinogradima, kako izvještavaju lokalne vlasti³⁶. Zato je valjda još pri kraju prve polovine prošlog stoljeća vinarstvo otoka zahvatila mala vinska kriza budući da se držalo da je tadašnja cijena vinu vrlo niska, tako da se nisu mogli isplaćivati troškovi obrade vinograda, koji su bili zapušteni i pretvarani u pašnjake³⁷. Ipak su tada i kasnije na otoku proizvedene količine vina nadmašivale potrebe otoka³⁸, pa su viškovi nuđeni na prodaju izvan otoka.

Pred kraj 18. st. se na čitavom Pagu proizvodilo 20 000 barila vina i 6000 barila rakije³⁹. U drugom desetljeću 19. st. se ovdje proizvodilo oko 30 000 barila, a sredinom toga stoljeća i do 60 000 barila, dvostruko više⁴⁰. Prije negoli je filoksera napala paške vinograde na otoku se dobivalo i preko 30 000 hektolitara vina, osim za nerodnih godina kada je jemstva davala polovinu od toga⁴¹. Nakon obnove vinograda te su količine svakako porasle. Jer, u listopadu 1893. god. je Pag nudio tržištu, poslije prodaje stanovte količine, 30 000 hl vina po cijeni od 7,5–8,5 fiorina po hektolitr⁴². Neki pak tvrde da je oko 1900. god. paška proizvodnja vina dostizala čak 90 000 hl⁴³, što ipak smatramo pretjeranim, paušalnim aproksimativnim procjenama.

Prema tome, vinogradarstvo je bilo glavno poljodjelsko zanimanje Pažana, pa je stoga bilo i najvažniji izvor njihovih prihoda. Najbolje vino su davali obronci južno od paških solana⁴⁴; većina vina je bila crne boje, ali je ipak čuvenija postala paška »žutica«, iako je činila manje od 10% paške vinske proizvodnje.

Najčešće se na otoku proizvodilo vina u tolikoj mjeri da je bilo obilatih viškova. Međutim, paški su vinogradi imali i svojih neprijatelja. Naime, bura je ponekad znala uništiti gotovo u cijelosti vinograde i usjeve prskanjem morske vode⁴⁵. Drastični su na pr. slučajevi uslijedili 1874, 1876, 1881, 1886. i 1897. godine, kada su vinogradi bili potpuno uništeni za te godine⁴⁶. Polijevanje i ispiranje vinove loze slatkom vodom nije bilo od veće koristi. Povremeno je i tuča znala u priličnoj mjeri uništiti rod vinograda, kako je to bilo 1893. god.,⁴⁶ kada je jemstva dala upola manje od prethodne godine.

Ipak, najgorim neprijateljem paških vinograda u prošlosti se pokazala bolest filoksera, trsna uš koje su 1894. god. napale vinograde i tako privremeno zaustavila napredak vinogradarstva otoka Paga. Tada je trsna uš zahvatila sjeverni dio otoka i širila se vrlo brzo⁴⁷. To je prilično ometalo život na otoku; čak je privremeno bilo zabranjeno izvoziti bilo koje poljodjelske proizvode s otoka, kako bi se od epidemije osiguralo ostali dio otoka⁴⁸. Da bi se nekako umanjile štetne posljedice, pokrajinska je vlada u Novalji,

31. HAZd, Miscellanea, svež. 176, poz. 9, 1. 1–6; M. Suić, n.d. 69. – neko je vrijeme pod konac prošlog stoljeća u Pagu postojala podružnica Seljačkog gospodarskog društva Dalmacije, čiji je predsjednik bio Bartul Matijaca, a tajnik Frano Budak (Seljak, Zadar, 1894, br. 6, 41–42).

32. M. Suić, n.d. 69.

33. HAZd, Miscellanea, svež. 176, poz. 12, 1. 219–242, 247–267.

34. Isto, poz. 7, 1. 98, 135.

35. P. Rumora, n.d. 14–15.

36. HAZd, Spisi OPZ, svež. 63, poz. 1825; Spisi Registrature, 1833, 1/8, br. 1670/9320/. – Tamo izričito stoji: »... Vigne delle quali abbonda distrett«.

37. HAZd, Spisi OPZ, svež. 83, br. 96; svež. 63, br. 662. – Neki su Novaljci prodavali preko 100 barila vina odjednom (HAZd, Spisi OPZ, svež. 94, br. 1808/p).

38. D. Foretić, n.d. tabela. – Jedno mlet. barilo je zapremalo 64,4 litre.

39. La Domenica, Zadar, 1889, br. 13.

40. HAZd, Spisi OPZ, svež. 63, spis od 2. V 1819; Prezidijalni spisi, 1843, VI/1, 1506/p; Spisi obitelji Zanchi, svež. V.

41. Narodni list, 1891, br. 75; 1901, br. 41.

42. L. Czink, n.d. 13.

43. Narodni list, 1893, br. 85.

44. Valentino Lago, Memorie sulla Dalmazia, sv. II, Mleci 1870, CXXXIV.

45. Narodni list, 1876, br. 82; P. Rumora, n.d. 14–15.

46. Narodni list, 1874, br. 68; 1886, br. 37; Gospodarski list dalmatinski, Zadar, 1876, br. 20; 1881, br. 9; 1886, br. 7; Brzopisna izvješća XVII zasjedanja Zemaljskog sabora dalmatinskoga, Zadar 1880, 282.

47. Smotra Dalmatinska, 1894, br. 49; 1895, br. 48, 49 i 61; Narodni list, 1894, br. 49; I. Zotti, n.d. 33, 54; L. Czink, n.d. 10, 13; Stanko Ožanić, Poljoprivreda, Dalmacija – spomen knjiga, Split 1923, 128; HAZd, Miscellanea, svež. 66, poz. 1, 1. 193–196.

48. HAZd, Miscellanea, svež. 66, poz. 1, 1. 196.

Barbatu i Pagu odmah (1895) podigla rasadnike američanske vinove loze⁴⁹. U početku su tamošnji vinogradari bili skeptični, ali su ubrzo ipak prihvatili sadnju te loze. Napose uspješno je djelovao novaljski rasadnik, budući da je uspio da se u tamošnjem polju uzorno gaji nova loza⁵⁰; takvo je raspoloženje i aktivnost poslije prevladavalo kod svih.

Desetak godina kasnije, 1905/06. je Dalmatinski sabor dodijelio beskamatni zajam za obnovu vinograda uništenih od filokse u paškoj općini, u iznosu od 67 500 kruna⁵¹. Time je obnovljeno više od 440 hektara vinograda, najviše u Novalji i Pagu. To je bilo učinjeno ažurnije i dinamičnije negoli drugdje u pokrajini⁵², pa je tako paško vinogradarstvo bilo konačno oporavljeno od štete koju je nanijela filokse. Treba također napomenuti da su tamošnje i druge vinograde napadali i drugi nametnici, praveći ponekad vrlo veliku štetu vinogradarima.

2.4. Ratarstvo. Zbog malih površina plodnog, za obradu pogodnog tla na otoku ratarstvo nije bilo dovoljno razvijeno, pa tako nije bilo ni važno za prehranu stanovništva. Zita se nije nikada gajilo dovoljno, jer su tako diktirale objektivne okolnosti⁵³. Neplodnost paškog tla je uzrokovala oduvijek nedovoljnost žitarica; nešto bolje u tom pogledu je bio u promatranom razdoblju.

Kroz prošlo stoljeće je na otoku žitom zasijavano negdje oko 1 500 jutara plodnijeg zemljišta. Krajem stoljeća zasijavano je pak samo oko 27 ht, odnosno 10% obradivog tla⁵⁴. Naravno ljetine su bile siromašne i zato nedovoljne. Tako je npr. 1804. god. na otoku dobiveno 300 mlet stare pšenice, 450 stara kukuruza, 800 stara ječma, 60 stara pira, 40 stara prosa i samo 15 stara raznog povrća⁵⁵. Kasnije je količina proizvodnje žita stalno varirala; godine 1833. je na otoku dobiveno 15 700, a 1842. god. pak samo 10 300 metena raznog žita, kako to pokazuju suvremeni izvori⁵⁶. Na rasršću prošlog i našeg stoljeća na otoku se proizvodilo oko 15 000 kvintala raznog žita i povrća, što je u prosjeku predstavljalo samo 1/3 prihoda žita ostale Dalmacije na jednom hektaru⁵⁷. Ta činjenica pokazuje najbolje slab urod žitarica na Pagu.

Prema tome, proizvodnja tih prehrambenih artikala je bila ispod potreba življa otoka. Slično je bilo i s povrćem i krumpirom. Još u prošlom stoljeću se na otoku gajila jedna vrst kupusa kojeg su tamošnji žitelji trošili u jesenje dane. Čini se da je uzgoj krumpira na otoku uslijedio za vrijeme francuske uprave (1808)⁵⁸ ali je i pored snažne propagande krumpir ipak nedovoljno sađen, najviše zato što su ga ljetne žege znale često uništavati⁵⁹. Početkom prošlog stoljeća otok je proizvodio samo 1 200 stara krumpira, premda su ovdášnji poljodjelci bili vrlo dobro upućeni u način i doba njegove sadnje⁶⁰. Mnogo se pak uzgajao crveni luk, kapula, koji se često izvezio izvan otoka, budući da je bilo velikih viškova toga proizvoda.

2.5. Voćarstvo. Razumljivo je što voćarstvo na otoku nije bilo razvijeno; jaka bura nije dozvoljavala rast visokom bilju, odnosno stablima. Voće je uspijevalo samo u ponekoj oazi otoka. To su uglavnom bile masline i smokve, ali su i one uzgajane tek u poznije doba. Naime, još početkom 19. st. je bilo godina kada nije bilo proizvedena niti jedna litra maslinovog ulja, što se može zaključiti po šutnji izvora o tom proizvodu.

Kasnije je maslina zasadiavana u poljima Kolana i Luna⁶¹ ali to nije ni izdaleka zadovoljavalo potrebe otoka uljem, nego ga se nabavljalo u ostaloj pokrajini. Krajem prošlog stoljeća pod maslinom je bilo samo oko 25 hektara⁶². Istina, to i nije bilo tako malo ako se uzmu u obzir ukupne količine obradivog tla na otoku, čak bi se moglo reći da je ta kultura već tada bila relativno dobro raširena. Kasnije je maslinarstvo doživljavalo stalan napredak.

Krajem prošlog stoljeća su, vjerojatno samo eksperimentalno, u Šimunima gajeni limuni i naranče, jedino južno voće takve vrste⁶³ što očigledno nije dalo pozitivne rezultate, pa se zato i nije ovdje udomaćilo. Vjetrovita i relativno hladna klima nije bila pogodna za uzgoj tih kultura. Poznavajući pak važnost voćaka za život ljudi, pokrajinske su vlasti propagirale sadnju stabala, nudeći i stanovita novčana sredstva za sadnice⁶⁴ ali u tome nisu imale naročito uspjeha.

49. Gospodarstvo, Zadar, 1907, br. 3-4, 5-6, 7; Smotra Dalmatinska, 1897, br. 75

50. Gospodarski poučnik, Zadar, 1896, br. 1; Smotra Dalmatinska, 1896, br. 54, 76; Zotti, n. d. 33. - Samo je 1896. tamošnjim seljacima besplatno podijeljeno 35 000 korenjaka.

51. Gospodarstvo, 1906, br. 19-20; Smotra Dalmatinska, 1905, br. 24

52. Gospodarstvo, 1907, br. 3-4

53. La Dalmazia, 1847, br. 34

54. Statistika občina... str. 122; Smotra Dalmatinska, 1897, br. 48. - Jedan jucer (jutro) mjeri 2 876 m².

55. HAZd, Spisi Vlade za Dalmaciju, 1805, IV, br. 445/2352. - Maslinova ulja tada na otoku nije bilo. Usporedbe radi treba reći da je potrošnja na otoku iznosila 1 300 mlet. stara pšenice, 5 750 stara drugog žita, 415 stara povrća i 180 barila ulja (isto mjesto). Metački star zapremao 83,3 l.

56. HAZd, Spisi Registrature, 1833, 1/8, br. 163; Spisi OPZ, svež. 83, br. 96. - Istodobno je Rab dobivao samo 9 950 metena žita. Mecen je zapremao 61,4 litre.

57. Narodni list, 1900, br. 41

58. HAZd, Spisi Kraljevske delegacije u Zadru, 1808, Tit. XVIII, rub. 2, br. 900

59. HAZd, Spisi OPZ, svež. 83, br. 96

60. Isto, svež. 63, br. 662. - Otok Rab je dobivao 1000 staja krumpira.

61. L. Cziink, n.d. 13. - U Lunu je neko vrijeme početkom 20. st. djelovala Uljarska zadruga (HAZd, Miscellanea, svež. 176, poz. 1, 1. 152).

62. Smotra Dalmatinska, 1897, br. 48; J. Mercatti, L' Adriatico orientale, Firenca 1899, 183

63. G. Urlicić Ivanović, n.d. 34-35; Narodna enciklopedija, Zagreb 1928, sve III, 313

64. Brzopisna izvešća XVII zasjedanja Pokrajinskog sabora dalmatinskoga, Zadar 1882, 13

2.6. Sadnja duhana. Budući da su solane bile u slabom stanju već 1890. god. je izražena želja da se i na Pagu uzgaja duhan,⁶⁵ ali vlasti to nisu prihvatile. Kada je pak početkom našeg stoljeća uzgoj te kulture bio proširen i na neke otoke u pokrajini, jer se pokazalo da je on odlične kakvoće, takav je pokušaj učinjen i na Pagu, i to na izričiti zahtjev njegovih stanovnika.⁶⁶ Držalo se naime da je tamošnje tlo pogodno za uzgoj te kulture i da će se na taj način barem donekle ublažiti gospodarsko propadanje otoka.

Znade se da je 1905. god. ta kultura dobro uspijevala, iako same brojke nisu poznate.⁶⁷ Podacima raspoložemo tek za slijedeću godinu tada je naime 705 sadioca kultiviralo 2, 303 950 strukova te industrijske biljke na 46 hektara zemljišta. Prinos duhana je bio prilično dobar, čak bi se moglo reći odličan, s obzirom na sve okolnosti. Sadioci su proizveli i prodali 60 750 kg duhana i zaradili 67 630 kruna,⁶⁸ što je predstavljalo velik novac. Nije poznat rezultat gajidbe kasnijih godina, ali se ipak može pretpostaviti da je takva praksa nastavljena sve do početka prvog svjetskog rata.

2.7. Šumarstvo. Pag je oduvijek bio slabo pošumljen, pa se drvo nabavljalo na strani i tako ublažavala njegova oskudica. Pod šumama je sredinom prošlog stoljeća bilo oko 500 hektara, da bi 1877. god. te površine spale na 400 hektara,⁶⁹ što je s obzirom na korisne površine bilo najmanje u čitavoj pokrajini.

Znajući za važnost šumarstva u narodnom gospodarstvu, austrijske su vlasti nastojale na njegovoj obnovi na otoku. U tu su svrhu poduzimane razne mjere – kao zabrana ispaše i sječe postojećih šuma, te pošumljavanje kao najefikasnije sredstvo.⁷⁰ To je činjeno krajem prošlog stoljeća, a nešto manje početkom ovog stoljeća. Za taj posao utrošena je stanovita svota novca; samo je npr. 1910. god. na otoku pošumljeno 45 hektara zemljišta,⁷¹ a slično je bilo i ostalih godina toga doba.

Takva aktivnost urodila je vidljivim plodom. Naime, od 219 ha, koliko je na otoku bilo šuma 1880. god., već 1900. god. su te površine iznosile 1 934, a 1911. god. 1 879 hektara.⁷² Te brojke pokazuju zorno tadašnji intenzitet zaštite i uzgoja šuma na otoku, što je svakako pridonijelo poboljšanju zadovoljenja potreba otoka drvom za loženje, kojim je on oduvijek bio deficitaran.

2.8. Stočarstvo. Uzgoj stoke je svakako jedno od najvažnijih zanimanja Pažana, osobito od prošlog stoljeća na ovamo. Naime, na onom dijelu otoka koji je barem donekle zaštićen od udaraca bure raste sočna trava-kadulja, vrijesak, smilje, divlja djetelina i drugo – koja pogoduje ishrani sitne stoke, pa se tu razvilo osobito ovčarstvo.

Još u 18. st. su tamošnji pašnjaci bili prostraniji nego u ostalom dijelu pokrajine.⁷³ Sredinom prošlog stoljeća na otoku je bilo preko 1 200 ha pašnjaka i livada. Kasnije su te površine povećavane; tako 1880. god. otok raspolaže s 19 124 ha, da bi u ovom stoljeću pašnjaci zapremali preko 23 000 ha. Tada su livade pokrivala relativno male površine plodnog tla otoka.⁷⁴ Ipak, sami pašnjaci su bili toliki da su mogli pružiti prehranu velikom broju stoke sitna zuba.

Kultura stoke na otoku je od starine regulirana, što se naročito odnosi na ovčarstvo. Ovce daju, kako je poznato, mnogostruku korist meso, mlijeko i vunu, pa su se zato njima uzdržavale brojne seoske obitelji otoka. Stočarstvu se davala prednost pred zemljoradnjom, budući da je ono iziskivalo neznatne troškove i malo truda, barem u usporedbi s zemljoradnjom. Dalmatinska vlada je još 1805. god. nastojala oko promicanja stočarstva Paga, jer je upravo tada pokrajina oskudijevala stočnim proizvodima.⁷⁵ Tada je na otoku bilo, čini se, samo 12 000 ovaca, premda su tamošnji pašnjaci, kako tvrde suvremenici, mogli pružiti hranu za više od 30 000 glava te stoke. To bi onda moglo značiti da je otok na raskršću 18. i 19. st. doživljavao stanoviti nazadak stočarstva, jer se znade da je, recimo, 1781. god. napasano više nego dvostruko ovaca i druge stoke.⁷⁶

Ovčarstvo se više počelo njegovati na Pagu tek u doba francuske uprave Dalmacijom, od kada se počelo brže uzdizati, zahvaljujući isključivo privatnoj, individualnoj inicijativi.⁷⁷ Godine 1814. je broj ovaca na otoku jedva prelazio 14 000, ali je već krajem prve polovine toga stoljeća premašivao 50 000 glava.⁷⁸ Kakvom dinamikom je napredovalo paško ovčarstvo u to doba najbolje pokazuje slijedeća tabela:⁷⁹

65. Il Dalmata, 1890, br. 53

66. Gospodarski poučnik, 1903, br. 46; Smotra Dalmatinska, 1903, br. 101; Narodni list, 1905, br. 7; Gospodarstvo, 1907, br. 3-4

67. Smotra Dalmatinska, 1906, br. 14

68. Gospodarstvo, 1907, br. 11-12

69. HAZd, Razni spisi Namjesništva, svež. I; V. Lago, n.d. CVI; Gospodarski list dalmatinski, 1877, br. 2

70. HAZd, Miscellanea, svež. 163, poz. 13, 1. 1-27; Razni spisi Kotarskog poglavarstva u Zadru, svež. 196, br. 7147; Brzopisna izvješća XXII zasjedanje PSD, Zadar 1887, XXIII

71. HAZd, Razni spisi Kotarskog poglavarstva u Zadru, svež. 234 (1910), br. 7167

72. Statistika občina... str. 92-93; L. Czink, n.d. 13; P. Rumora, n.d. 13

73. D. Foretić, n.d. tabela; Topografia veneta ovvero descrizione dello stato veneto, sv. I, Mleci 1786, 169

74. HAZd, Razni spisi Namjesništva, svež. I; Statistika općina... str. 92-93; L. Czink, n.d. 13; I. Rubčić, n.d. 98

75. HAZd, Spisi Vlade za Dalmaciju, 1805, V, br. 515/6726

76. D. Božić Bužančić, n.d. tabele

77. Posjednik Dorčić je imao malo poduzeće, neke vrsti stočne zadruge, o kojoj se brinulo pet stručnih radnika. Na raspolaganju je imao 10 kampa pašnjaka, ali to nije bilo dovoljno. Zato je 1824. god. od vlade zatražio kredit od 10 000 fiorina u svrhu osnivanja poduzeća za unapređivanje stočarstva u čitavoj pokrajini. Na svoj je trošak sagradio nekoliko staja, nabavio 40 španjolskih ovaca i ovnova, te 200 boljih paških ovaca, a imao i drugih sličnih planova (HAZd, Spisi DPZ, svež. 11, poz. II/3, br. 900). I pored svih nastojanja nije dobio nikakvu državnu potporu.

78. HAZd, Spisi Registrature, 1833, I/8, br. 163

79. HAZd, Spisi OPZ, svež. 63, br. 660

Godina	Ovaca	Koza
1814	14 430	
1815	14 595	
1818	20 029	
1827	26 599	1625
1828	31 768	1515
1829	34 892	1523
1830	42 590	1391
1831	51 900	1250

Iz tabele se vidi nagli porast broja ovaca na Pagu u jednom kratkom vremenskom periodu, a isto tako i stalan broj smanjenja koza, koje su uništavale rijetko grmlje. To je zapravo bilo u skladu nastojanja pokrajinske vlasti na smanjenju odnosno zatiranju koza u Dalmaciji.

Neko vrijeme je, po svojoj prilici zbog neke stočne pošasti, paško ovčarstvo stagniralo. Nakon toga ono je ponovno uznapredovalo u tolikoj mjeri da je krajem prošlog stoljeća na otoku bilo oko 60 000 ovaca.⁸⁰ Može biti da je ipak taj broj pretjeran, odnosno da se tu radilo o aproksimativnoj procjeni, a ne o stvarnom stanju broja ovaca na otoku.

Rečeno je već da je 1805. god. učinjen pokušaj na unapređenju paškog stočarstva uopće, ali dugo nakon toga pokrajinske vlasti u tom pogledu nisu činile upravo ništa. Stada ovaca su slobodno lutala pašnjacima otoka, danju i noću, ljeti i zimi, bez potrebnih nastambi (stani) koje bi ih štatile od neвременa i žege.⁸¹ Privatna inicijativa nije mogla postići značajniji efekat, budući da nije dobivala nikakvu podršku vlasti, odnosno neophodne novčane kredite. Podijeljenost pašnjaka pak nije dozvoljavala potpunu slobodu ispaše, nego se za uživanje demanijalnih, općinskih pašnjaka moralo plaćati godišnju travarinu.⁸² Nekada su stada živjela u naseljima, ali su zbog epidemija krajem 19. st. iz njih bila iseljena i smještena u čobanskim stanima; to se najviše odnosi na gradić Pag.

Vlada nije ovdje ništa konkretnog poduzimala da bi realizirala davnu inicijativu, sve do pred konac prošlog stoljeća, nego je sve prepuštala privatnicima, pojedincima.⁸³ U doba francuske uprave pokrajinom su, čini se, na Pag dovedene ovce i ovnovi pasmine merino iz Španjolske, što je ubrzo dalo pozitivne rezultate,⁸⁴ pa je već u trećem desetljeću toga stoljeća paška vuna smatrana najboljom u čitavoj pokrajini.⁸⁵ Tek osnovano Poljoprivredno društvo već 1870. god. nastoji oko daljnjeg poboljšanja pasmine ovaca na otoku⁸⁶, ne zadovoljavajući se tadašnjim stanjem. To se namjeravalo postići križanjem domaće, paške ovce s merino bravima i još većom brigom oko ovčarstva uopće. Društvo je uskoro raspolagalo s 600 ovaca, koje su tvorile ogledno stado⁸⁷. Ubrzo je također nabavljeno nekoliko ovnova pasmine Merinos Negretti, sagrađena jedna čobanska nastamba i torovi za ovce, te nabavljeni jedan rasplodni bik i krmak; sve to stajalo je pokrajinsku vlast oko 1 500 fiorina, ali je ona davala i manje svote novca za neke neophodne nabavke⁸⁸. Tako je otok konačno dobio relativno solidnu osnovu za razvitak stočarstva, uzor-stado i ostalo u vezi s tim. Moglo se odmah pristupiti vršenju dugo željenih pokusa; već nakon dvije godine pokusi su obavljeni sa 220 ovaca i dali odlične rezultate. Na taj je način sada otok dobivao sve veći broj ovaca izvrsne pasmine⁸⁹, koje su se isticale kakvoćom vune, ali na uštrb količine.

Nešto kasnije, 1895. god. je s Paga u Zemunik, točnije u tamošnji samostan trapista, doveden stanovit broj paških ovnova u svrhu podizanja kakvoće vune ovaca Ravnih kotara⁹⁰. No, neke nepredviđene negativne okolnosti omele su tu namjeru, pa pokušaj nije uspio. God. 1897. je na Pag dovedeno nekoliko ovaca talijanske, bergamske pasmine, koje je u to vrijeme nabavila dalmatinska vlada u inozemstvu. Tada je dat na raspolaganje Novalji jedan pastuh za oplodnju kobila u tamošnjoj postaji nabavljen na otoku Lornace⁹¹, ali je ujedno nabavljena i stanovita količina ovaca iste pasmine.

80. G. Urlič Ivanović, n.d. 35

81. HAZd, Spisi OPZ, sv. 83, br. 96; Cžink, n.d. 14

82. Godine 1843. su vlasnici stadá na otoku općinskoj blagajni uplatili oko 600 fiorina na ime ispaše (HAZd, Spisi OPZ, sv. 83, br. 96).

83. S. Ožanić, n.d. 146

84. Isto, 146

85. HAZd, Prezidijski spisi, 1821, VII, br. 1925

86. Izvješća brzoписna i analitična XIII zasjedanje Zemaljskog sabora dalmatinskoga, Zadar 1874, XIII

87. Gospodarski list dalmatinski, 1876, br. 21; G. Cipičić, L' Agricoltura in Dalmazia e le sovvenzioni dello Stato, Firenze 1876, 17

88. Izvješća brzoписna i analitična XI zasjedanja ZSD, Zadar 1872, XV-XVII, Gospodarski list dalmatinski, 1875, br. 23; I. Zotti, n.d. 50-51; S. Ožanić, n.d. 146; Zdenka Palčić, Ovčarstvo na otoku Pagu, Vrulje, sv. 2, Zadar 1972, 45-49

89. L. Masček, Manuale del Regno di Dalmazia za 1872, 318; G. Cicić, n.d. 16-17. - Dogadalo se pak da stoka ugi-ba; tako je zimi 1887/1888. od studeni uginulo 15 000 ovaca (Smotra Dalmatinska, 1888, br. 37), a slično je bilo sljedeći i 1894. godine (La Dalmazia, 1889, br. 15; Narodni list, 1894, br. 48)

90. I. Zotti, n.d. 51; S. Ožanić, n.d. 146

91. S. Ožanić, n.d. 144, 146

Da je paško ovčarstvo tada postiglo znatan stupanj napretka u usporedbi sa stanjem na ostalom dijelu pokrajine pokazuje nedvojbeno i činjenica što je krajem prošlog stoljeća na 100 stanovnika otoka dolazilo preko 500 ovaca, dok je pak pokrajinski prosjek (1890) pokazivao da na 100 stanovnika dolazi samo 148 ovaca⁹². Treba spomenuti da su 1906. god. na Pagu i Rabu uspostavljene postaje za uzgoj ovaca, pa je u tu svrhu ponovno nabavljeno nekoliko ovana i ovaca bergamske pasmine, što je dakako, još više poboljšavalo vrstu paških ovaca, koje su se cijenile kao zaista najbolje u Dalmaciji toga doba⁹³. Nešto kasnije su pak bili nabavljeni također ovnovi pasmine »Karakul«⁹⁴, za koju nam nije poznata provenijencija.

Međutim, i pored svih nastojanja na poboljšanju pasmine paške ovce, tada, na žalost, ovčarstvo na otoku količinski stagnira. Činjenica da je u samom Pagu 1912. god. samo 25 obitelji bilo angažirano na ovčarenju kazuje dovoljno sama za sebe, jer se znade koliko su prije stanovnici upravnog središta otoka pridavali značaja toj djelatnosti. Ali tako nije moglo ići dalje. Shvativši da nije moguće živjeti jedino od vinarstva, tada se žitelji gradica Paga opet počinju okretati stočarstvu, uvjereni da će na taj način sačuvati vlastiti standard. Svoju nakanu pokušavaju ostvariti preraspodjelom pašnjaka na otoku⁹⁵, koja je upravo tada i objavljena.

Za razliku od stanja u ostalom dijelu pokrajine ovdje je ovčarstvo bilo, kako smo vidjeli, relativno napredno, što je postignuto križanjem i racionalnim gojenjem te stoke. Paško stočarstvo novijega doba je uistinu ekstenzivno, tako da se do maksimuma koriste prirodne kvalitete klime i tla otoka. Sve je to činilo da ovce dobre pasmine daju vrlo ukusno meso, te dobru vunu i mlijeko⁹⁶. Za otok je najznačajniji proizvod ovaca oduvijek bilo mlijeko. Iako je njegova prerada bila dugo vremena dosta primitivna, ipak je kakvoća ovdašnjeg sira nadvisivala, reklo bi se, takve proizvode ostalog dijela pokrajine. To potvrđuju i ondašnja mišljenja priznatih stručnjaka⁹⁷. Kvalitet sira otoka Paga očitovao se u ukusu i trajnosti, što nije bio slučaj s sirevima ostalog dijela pokrajine.

Proizvodnja sira na otoku bila je ovisna o količinama raspoloživog mlijeka, a oduvijek je bila prilična. Tako je na raskršću prošlog i ovog stoljeća godišnja proizvodnja pašskog sira dostizala količinu od oko 1 000 kvintala. Dakako, to je uvelike nadvisivalo potrebe potrošnje otoka, pa su prilični viškovi sira, zajedno sa sirom susjednih otoka Raba, Silbe i Oliba, nalazili plasman u unutrašnjosti Monarhije, postizujući dosta visoku cijenu⁹⁸. Napomenut ćemo i to da je to onda donosilo prilična novčana sredstva proizvođačima sira na otoku.

Vidjeli smo na jednom primjeru da je još u prošlom stoljeću vođena akcija za uništavanje koza na otoku, budući da su one bile najveći neprijatelj makije. Pored ovaca i koza na otoku je bilo nešto magaraca potrebnih za poljodjelske poslove. Volova i krava je bilo vrlo malo, jer nije bilo dovoljno livada za njihovu ishranu. Pokušaj unapređenja konjogojstva nije doveo do željenih uspjeha.

Prirodno je da se na Pagu pokušavalo unaprijediti preradu mlijeka. Prvi takav pokušaj učinjen je 1883. god. kada je vlada uložila 1 300 fiorina za gradnju sirare u upravnom središtu otoka – Pagu⁹⁹. Međutim, taj pothvat, čini se, nije urodio željenim plodom i pored angažiranja novčanih sredstava od strane države, što prije nije bilo zabilježeno. Akcija je ostala na pokušaju, budući da ta sirara nije nikada sagrađena. Koliko nam je poznato, nitko kasnije ne spominje tu siraru, a proizvodnja sira ostala je i dalje u rukama pojedinaca. Desetak godina kasnije 1894. god. je na Pagu boravila po nalogu dalmatinske vlade jedna komisija čiji je zadatak bio proučavanje tamošnjeg sirarstva, ali je, njen boravak ostao bez ikakvih rezultata¹⁰⁰. Ipak se pred prvi svjetski rat na Pagu, kao i drugdje u pokrajini, počelo rabiti umjetno, Hanzenovo sirošće, a sama prerada postala različitija nego ranije¹⁰¹. To je svakako predstavljalo stanovit napredak u proizvodnji toga važnog artikla prehrane na Pagu.

2.8.1. Pčelarstvo. Na otoku Pagu su postojali i još uvijek postoje odlični uvjeti za uzgoj pčela, što je bilo korišteno od starine. Osobito pogodan za tu djelatnost je jugozapadni dio otoka. Tamo, naime, rastu biljke ugodna cvijeta koje pružaju izvrnu hranu pčelama¹⁰². Prvi podaci o proizvodnji meda na Pagu datiraju iz kraja 18. st.; tada je godišnje proizvedeno oko 1 500 meda i 500 kg pčelinjeg voska.¹⁰³ Kasnije

92. I. Zotti, n.d. 50. – Ovdašnja vuna se prodavala, a prije prvog svjetskog rata i prerađivala u šibenskoj tvornici »Paško Rora i drugovi« (M. M. Savić, Naša industrija i zanati, II dio, Sarajevo 1922, 104).

93. Gospodarstvo, 1906, br. 19–20. – Paške ovce i ovnovi su bili rabljeni za rasplod u pokrajini (Smotra Dalmatinska, 1910, br. 103).

94. Smotra Dalmatinska, 1909, br. 82.

95. P. Rumora, n.d. 4, 15.

96. A. Vučetić, n.d. 83; Giuseppe Grioni, L'Avvenire commerciale in Dalmazia, Zadar 1913, 17. – Krajem prošlog stoljeća je otok dobivao do 50 000 kg vune godišnje (Dinko Politeo, Pag, Vienac, Zagreb 1896, br. 34, str. 542).

97. Ljudevit Tejkal, Sirarstvo u Dalmaciji, Zadar 1913, 69; I. Zotti, n.d. 54; V. Lago, n.d. CXXV; Politeo, n.d. 540.

98. L. Czink, n.d. 14; Poljoznanac, Zadar, 1891, br. 17. – Neki kazuju da se pred prvi svjetski rat tamo proizvodilo oko 50 000 kg sira (Lj. Tejkal, n.d. 69; Gospodarski vjesnik, Zadar, 1911, br. 16).

99. Gospodarski poučnik, 1883, br. 13.

100. Narodni list, 1894, br. 36.

101. Lj. Tejkal, n.d. 34, 39.

102. A. Vučetić, n.d. 83.

103. D. Foretić, n.d. tabela.

je svakako ta proizvodnja doživljavala porast. Tako se znade da je na otoku u trećem desetljeću prošlog stoljeća bilo preko 900 ulišta, 1872. god. 726, a 1880. god. čak 987 ulišta¹⁰⁴, pa je vjerojatno, analogno tome i proizvodnja meda i voska na otoku bila u stalnom usponu.

Još 1872. god. se predviđalo unapređenje pašskog pčelarstva posredstvom jednog pčelinjaka racionalnog sastava¹⁰⁵, ali ni na tome nije tada bilo ništa učinjeno, premda je inicijativa potekla od vlasti. Iako su postojali gotovo idealni uvjeti za razvitak pčelarstva na tom području, ipak je ono dugo vremena bilo prepušteno isključivo individualnoj inicijativi. I pored toga je ono vođeno prilično uspješno, što najbolje potvrđuje činjenica da je med bio uvijek predmetom tadašnjeg paškog izvoza.

Dalmatinska je vlada, čini se, prekasno uvidjela koristi koje je moglo donijeti organizirano paško pčelarstvo. Tek pred prvi svjetski rat pokušala ga je intenzivirati; naime, u proljeće 1914. god. je u Pagu bio organiziran tečaj za tamošnje pčelare, kojom su prilikom bili na zoran način upoznati sa suvremenim obavljanjem toga posla¹⁰⁶. To je svakako barem ponukalo tamošnje pčelare na osuvremenjivanje načina uzgoja pčela i pripremanja meda i voska. Tome je također, treba vjerovati, pridonijela i Prva dalmatinska pčelarska zadruga¹⁰⁷, koja je nešto ranije u Pagu bila osnovana. Zasiurno je ona ipak najveću pozornost poklanjala plasmanu i prodaji paških pčelarskih proizvoda.

2.8.2. Dudov svilac. Još je sredinom prošlog stoljeća na Pagu učinjen pokušaj uzgoja dudova svilca, što je tada bila opća tendencija pokrajine. Godine 1845. tim poslom se, eksperimentalno, bavilo pet paških proizvođača, koji su uspjeli proizvesti 93 funte čahura svilene bube, dok je istodobno na Rabu dobiveno čak 1 452 funte, najviše u pokrajini s obzirom na broj uzgajivača¹⁰⁸. Prinos čahura na Pagu nije bio zadovoljavajući, pa je nakon dvije godine pokusnog uzgoja svilca ta poljodjelska aktivnost prekinuta¹⁰⁹. Nije pak poznato da li je i kasnije bilo pokušaja u tom pogledu.

Zanati i industrija. Svakako je u srednjem vijeku u Pagu, kao u ostalim dalmatinskim komunama, zanatstvo bilo razvijeno i davalo ton čitavom gradskom životu. To ovdje napose vrijedi za zanat solara. Ovdje će biti ponešto rečeno o zanatstvu, čipkarstvu i začecima rudarstva na otoku onog doba.

3.1. Zanati. Stanovitu renesansu paško zanatstvo, reklo bi se, doživljava u drugoj polovini 18. st. Tada na otoku nalazimo zidare, kovače, stolare, kalafate, kožare, krojače i čipkare, te bojadisere koji su, kako izgleda, radili u jednoj radionici za bojanje vune i sukna¹¹⁰. Na početku druge austrijske uprave na otoku je zanatstvo proživljavalo stanoviti nazadak. Prema jednoj vijesti tada je (1819) tamo bilo dvanaest tkalaca, valjda čipkara, koji su radili za potrebe tamošnjih seljaka obaju spolova¹¹¹. To je onda urodilo potrebom uvoza svakovrsne manufakturne robe »con grande discapito della privata economia«¹¹². Vjerojatno je takvo stanje prerade osvijestilo tamošnji živalj, od tada zanati na ovom otoku počinju napredovati.

Takav zaključak je donesen na temelju stanja sredinom prošlog stoljeća, jer upravo za taj period postoje statistički podaci za grad Pag, gdje je uglavnom bilo koncentrirano tadašnje zanatstvo otoka. Evo tih podataka¹¹³:

Godina	Vrst zanatlije											ukupno	
	mesari	pekarri	brijači	bačvari	zidarri	bojadisari	krojači	cipe-lari	stolarri	kovači	kotlar		tkalci
1847	4	7	1	1	5	1	3	2	3	5	1	3	36
1849	1	4	1	1	4	-	3	4	3	4	-	4	29
1855	2	4	1	2	6	-	3	3	5	3	1	1	31
1857	2	4	1	1	5	-	2	3	5	3	-	1	27
1859	2	4	1	1	5	-	3	3	5	3	-	1	28

Kako se vidi, tada je u samom gradiću Pagu bilo od 27-36 zanatlija raznih zanimanja, ali ih je svakako bilo i u ostalim naseljima otoka, osobito Novalji. Jer, paški zanatlije nisu mogli zadovoljiti i potrebe ostalih naselja, osobito onih udaljenijih, a posve je sigurno da su tamo imali posla zidari, kovači i opančari-

104. HAZd, Prezidijalni spisi, 1825, VII/1, br. 1120/p; L. Maschek, Manuale del Regno di Dalmazia za 1872, 82; K. Ljubić, n.d. 74-75

105. L. Maschek, Manuale del Regno di Dalmazia za 1872, 318

106. Smotra Dalmatinska, 1914, 36

107. HAZd, Miscellanea, svež. 176, poz. 4, 1. 1-7

108. La Dalmazia, 1847, br. 24

109. Isto, 1874, br. 34

110. HAZd, Arhiv Paga, kut. I, Diversorum, Pag, 27. II i 29, XI 1773; Š. Peričić, Pomorstvo otoka Paga, kraj. mletačke uprave, Pomorski zbornik, knj. 13, Rijeka 1975, 313

111. HAZd, Spisi OPZ, svež. 63, br. 662

112. Isto, br. 96

113. Isto svež. 124 - Prospetti; svež. 243, br. 453; V. Lago, n.d. CXXXVIII.

Prema ondašnjim kriterijima je 1847. na Pagu bilo 64, a dvije godine kasnije 78 zanatlija, računajući tamo destilatore rakije, ribare, ljekarnika, kavanare i vlasnike brodova.

cipelari. Spomenut ćemo i to da je u ovim izvještajima u Pagu stalno bilo šest nosača, koji su svrstavani među zanatlije uslužnih djelatnosti.

Kasnije je takva djelatnost opet doživljavala dekadencu, ako je suditi prema jednom podatku. Naime, pod sam konac prošlog stoljeća su na čitavom otoku djelovala 4 mesara, 4 stolara, 3 krojača, 3 kovača, 4 zidara, 5 opančara i 3 brijača-vlasuljara¹¹⁴, što je svakako bila posljedica teških, gotovo nesnosnih gospodarskih prilika na otoku u to doba. Zacijelo se stanje nije mijenjalo do prvog svjetskog rata.

2. Čipkarstvo. Nije točno poznato kada su se paške žene počele baviti izradom čipaka. Međutim, znade se da su dalmatinske čipke još u 16. st. bile na velikom glasu¹¹⁵, ali se pri tome nije mislilo samo na paške, nego i na druge, u prvom redu dubrovačke čipke. Paške žene su još u mletačko doba plele čipke; mletački su ih trgovci ovdje kupovali i potom prodavali po evropskim tržištima kao vlastiti proizvod¹¹⁶. Sve do pred konac prošlog stoljeća taj je zanat, kućni obrt, Paga njegovim stanovnicima donosio neznatnu korist.

Uvidjevši konačno koliko bi korist moglo donijeti otoku čipkarstvo, austro-ugarske vlasti su nastojale obnoviti u kućnu radinost. Zahvaljujući u prvom redu inicijativi i zauzimanju nekih pojedinaca u Beču, osobito ženskom dijelu tamošnje aristokracije, taj je obrt ubrzo u Pagu prerastao u istinsku kućnu radinost¹¹⁷. Već 1904. god. je u Pagu održan jedan tečaj čipkarstva¹¹⁸, koji je u potpunosti uspio, jer je bio odlično posjećen i dobro organiziran.

Nije se međutim ostalo na tome. Nastojalo se izbjeći da novopečeni obrt zapadne u stihiju, nego se prišlo njegovoj organizaciji. Da bi se angažirala što brojnija radna snaga na otoku u rujnu 1906. god. je posredstvom Društva za unapređenje obrta u Dalmaciji u Pagu osnovana i Čipkarska škola¹¹⁹. Slično je također učinjeno još samo u Splitu i Dubrovniku. Sve su te škole ustvari bile radionice središnjice u Beču, zapravo rasadnici čipkarskog umijeća u ovoj pokrajini. Paška čipkarska škola je zapravo trebala čuvati i dalje usavršavati tehniku boda prema starim motivima, ali isto tako pridonositi boljem materijalnom stanju tamošnjeg stanovništva. Otada se na Pagu ta radinost obavljala intenzivno i ekstenzivno, pa je vlada u nju polagala velike nade¹²⁰. Čipkarstvo je privlačilo sve više ljubitelja, radnica.

Obnovljena paška čipkarska djelatnost je odmah dobila široku prezentaciju javnosti. Naime, na izložbama u Beču (1905, 1914) i Londonu (1906) su paške čipke zauzimale istaknuto mjesto, te izazivale izuzetno zanimanje posjetilaca¹²¹, napose ženskog dijela, što je i razumljivo. Na samom licu mjesta je bilo bezbroj narudžbi za izradu čipaka; potražnja je bila tolika da je nije bilo moguće zadovoljiti u cjelosti. Zato je pokroviteljica Društva za unapređenje čipkanja, nadvojvotkinja Marija Josipa u Pagu naručila velik broj čipaka¹²². Dapače, tadašnja učiteljica čipkanja u Pagu Petronila Rakamarić je bila prisiljena odlaziti u Beč i tamo održavati tečaj čipkanja¹²³, gdje je ono imalo vrlo mnogo poklonica.

Kada je 1910. i 1914. god. dalmatinski namjesnik pohodio otok Pag, javno je pohvalio uspjeh nastojanja oko unapređenja tamošnjeg čipkarstva i podjeljivao nagrade¹²⁴. Nadalje, na Jadranskoj izložbi u Beču 1910. god. su paške čipke također predstavljale jedan od najzapaženijih eksponata¹²⁵, izazivajući divljenje posjetilaca.

3.3. Rudarstvo. Još od davnina se znade da se na otoku Pagu nalaze znatne naslage ugljena, smještene uglavnom u Kolanskoj dolini¹²⁶. Na početku našega stoljeća se doznalo da na krajnjem sjeveru otoka postoji boksitna rudača. Dakako, to je prirodno blago otoka trebalo eksploatirati i predati industrijskoj preradi.

Nedaleko Kolana lignit se eksploatirao još u drugoj polovini 18. st., da bi kop bio ubrzo napušten. Odmah po uspostavljanju svoje ponovne vlasti u Dalmaciji Austrija je poslala (1815) svoje eksperte, na čelu s dr. Caribonijem, u izvid napuštenih paških rudnika. Poslije uvida oni su izjavili da eksploatacija rudnika Gorevina i kod Kolana nebi bila od koristi državi, pa se zato odustalo od te namjere¹²⁷. Međutim, već početkom sljedeće godine paški posjednik Leopold Dorčić s još nekim tamošnjim posjednicima, pokusa radi, daje iskopati stanovitu količinu ugljena, te ga pošalju na ekspertizu u Zadar¹²⁸. Ta su ispitivanja jamačno dala pozitivne rezultate. Naime, već krajem iste godine je Dorčić dobio investituru na rudnike ugljena u Gorevini i Gorici, osam milja daleko od Paga, s tim da je bio dužan državi podavati desetinu od realizirane dobiti.¹²⁹

114. L. Czink, n.d. 15

115. Smotra Dalmatinska, 1904, br. 28

116. I. Rubić, n.d. 97; V. Bulić, Otok Pag i njegovo vezivo, Novo doba, Split, 1925, br. 191

117. I. Rubić, n.d. 97; Narodni list, 1906, br. 95

118. Narodni list, 1904, br. 66

119. Narodni list, 1906, br. 75. – Ako je to zaista točno, onda padaju tvrdnje da je takva škola tamo otvorena tek između dva rata (I. Rubić, n.d. 97; Enciklopedija Jugoslavije, sv. II, str. 601).

120. Smotra Dalmatinska, 1906, br. 89; Narodni list, 1906, br. 95

121. Smotra Dalmatinska, 1905, br. 87; 1906, br. 26; 1907, br. 5 i 37; 1914, br. 25

122. Smotra Dalmatinska, 1903, br. 44 i 82; Narodni list, 1905, br. 11

123. Narodni list, 1905, br. 81; Smotra Dalmatinska, 1910, br. 60 i 99

124. Narodni list, 1905, br. 11

125. M. Suić, n.d. 15

126. Franc Baučić, Rudarstvo, Dalmacija spomen knjiga, Split 1923, 309–310

127. HAZd, Spisi Registrature, 1817, I/13, br. 11405

128. Isto, 1816, I/13, br. 2556

129. Isto, 1830, I/13, br. 3698/7849, 8850

Vjerojatno je eksploatacija obavljena tijekom slijedećih deset godina. Godine 1826. je istom posjedniku dozvola ponovljena za daljnjih šest mjeseci. Poznat je podatak po kojem je 1829. god. za račun Dorčića tamo iskopano 94 000 funti ugljena, te da je on za to državi plaćao desetinu¹³⁰. Slijedeće godine je bečka tvrtka Rotschild i sinovi dobila investituru za sve rudnike ugljena u Dalmaciji, pa tako i one na Pagu. Međutim, taj, kao i drugi slični pokušaji (Polai, Goldstein), nisu urodili željenim rezultatom¹³¹. I pored svega je, kako se čini, pred konac prve polovine 19. st. nedaleko Kolana kopan lignit, kako to pokazuje jedan suvremenik¹³². Na žalost, druge pojedinosti oko kopanja lignita u to doba nisu nam poznate.

Tek na raskršću prošlog i ovog stoljeća paški rudnici počinju pobuđivati zanimanje domaćih i austrijskih poduzetnika. Naime, tada je posebna komisija proučila valjanost ugljenih naslaga kod Kolana¹³³. Poslije nekoliko godišnjih istraživanja je potvrđeno da je tamošnji ugljen relativno čist i daje oko 3000 kalorija. Smatralo se da su zalihe ugljena prilične (2, 800 000 tona), pa se opravdano očekivala velika korist od takve investicije. Da bi eksploatacija tekla organizirano, učinjene su neophodne predradnje. Najprije je bilo osnovano jedno društvo, konzorcij, na čijem su čelu bili Luigi Miotto i dr. Vicko Mihačević iz Splita taj je konzorcij odmah uložio stanoviti kapital u taj gospodarski pothvat¹³⁴. Tim je novcima, valjda, najprije bila sagrađena 6,5 km duga željeznička pruga, od kopa kod Kolana do uvale Simuni, gdje se ugljen trebao krcati na brodove, a onda su nabavljeni potrebni strojevi i cjelokupna oprema.

Rudnik je pušten u pogon uz veliku svečanost 6. srpnja 1907. god.¹³⁵ U početku se dnevno kopalo samo oko 12 tona rude, a već poslije nekoliko mjeseci rada iskop se povećao na 20 tona. Na žalost, ubrzo su iskrsele nepredviđene teškoće, budući da poduzetnici nisu na vrijeme dobili od države obećani zajam. Zato je rad u rudniku neko vrijeme stagnirao; planirani poslovi nisu obavljani onom dinamikom kako je to prethodno zamišljeno, što je uvjetovalo zapošljavanje relativno malog broja radnika. Naime, predviđalo se zapošljavanje čak 600 radnika, dakle gotovo čitave radne muške snage kojom je raspolagao otok, ali je taj plan realiziran tek jednim dijelom. Dapače, tada su se kući vratili iz Amerike mnogi Pažani, u nadi da će u kolanskom rudniku naći zaposlenje i adekvatnu zaradu.¹³⁶ Njihove nade se, na žalost, nisu obistinile. Nastale okolnosti, negativne, uvjetovala su onda tek minimalno eksploatiranje rezervi tamošnjeg ugljena; količine nisu poznate ni prema dnevnom ni prema godišnjem iskopu.

Za vrijeme Prvog svjetskog rata rudnik je eksploatiran samo povremeno. Neki podaci govore da je tada znalo biti iskopano i do 100 000 kvintala godišnje, što je učinjeno prema trenutnim potrebama¹³⁷. Slično su radile potom i talijanske okupacione vlasti, od 1918. do 1920. god. Kolanski rudnik je tada postao vlasništvo »Societa per studi e finanziamento industriali« iz Rima; vrijednost njegovih rezervi se tada cijenila na 3–30 milijuna tadašnjih kruna¹³⁸, što je bila prilično proizvoljna procjena. To najbolje pokazuje činjenica da kasnije nije bilo ozbiljnih pokušaja eksploatacije.

Eksploatacija boksitne rudače u Dalmaciji, pa time i na Pagu, započeta je pred sam početak prvog svjetskog rata. Na Pagu se ona kopala na sjevernom dijelu otoka. Rudnici boksista na Rabu i Pagu su tada bili u vlasništvu tvrtke »Bauxitgrubenleitung« iz Rijeke. Boksit se najviše kopao u doba rata; naime, u vremenu od 1916. do 1918. god. iskopano je preko 1, 500 000 kvintala te rudače, gotovo isto toliko koliko u svim ostalim rudnicima boksita u pokrajini¹³⁹. Izvožena je u Ameriku i Njemačku¹⁴⁰, premda je bio rat. Kasnije tamošnja rudača, čini se, nije više bila eksploatirana, premda stanovite indicije govore suprotno.

* * *

Kako se vidi, u naporima za održavanje života stanovništvo otoka Paga u prošlosti je posizalo za raznim sredstvima, odnosno zanimanjima, osim poznatog i značajnog bavljena solanama. Uz poljodjelstvo, koje je unatoč oskudice plodne zemlje bilo glavni izvor prihoda većine stanovništva, žitelji Paga bavili su se i raznim zanatima, kao i pomorstvom, jednom od najunosnijih gospodarskih grana.

Premda prikazani podaci nisu kompletni, nego uglavnom fragmentarni, ipak pokazuju s kolikim je strpljenjem i marljivošću tamošnje stanovništvo sebi priskrbljivalo sredstva za svakidašnji život. Najveći broj stanovnika otoka bavio se oduvijek poljodjelstvom, u prvom redu vinogradarstvom i stočarstvom, koji su štoviše donosili velike troškove proizvoda dovoljne ne samo za potrebe prehrane, nego i za izvoz. Zanati, kućna radinost i rudarstvo bili su drugorazrednog značenja, uglavnom samo pokušaji privremeni na podizanju otočkog standarda.

130. HAZd, Spisi Pokrajinskog financijskog ravnateljstva, svež. 25, poz. 1826/VI; svež. 30, 1830, br. 4281. – Funta iznosi 566 grama.

131. L. Czik, n.d. 19

132. HAZd, Spisi Registrature, 1825, I/13, br. 12804; F. Carrara, n.d. 14. Sredinom prošlog stoljeća na otoku je bilo 1–2 proizvođača i prodavača ugljena (HAZd, Spisi OPZ, svež. 243, br. 433).

133. Narodni list, 1900, br. 7. – Navodno je neko društvo bilo zakupilo rudnik u Kolanu (isto, 1900, br. 68), što nije točno.

134. A. Vučetić, n.d. 83; Smotra Dalmatinska, 1906, br. 65; Narodni list, 1906, br. 56

135. Smotra Dalmatinska, 1907, br. 20, 53 i 55; HAZd, Arhiv Arhiva, Korespondencija dr. Dulibića, svež. 1, br. 12, str. 19

136. Narodni list, 1908, br. 70

137. F. Baučić, n.d. 313

138. HAZd, Arhiv Arhiva, Korespon, dr. Dulibića, svež. 1, br. 12, str. 9, 11

139. Isto, str. 10, 16

140. M. M. Savić, n.d. dio II, Sarajevo 1922, 47

PRILOG I. Kretanje broja stanovnika otoka Paga po naseljima (arhivski podaci)

Naselje	G o d i n a					
	1807	1809	1818	1820	1847	1857
Barbat (Metajna, Časka)	–	–	66	66	144	146
Dinjiška	93	91	90	96	132	107
Gorica	52	41	39	40	–	50
Kolan (Slatina)	184	175	166	192	229	207
Lun	67	73	77	60	–	164
Novalja (Stara Novalja)	539	562	548	560	906	714
Pag	2042	2093	2255	2216	3250*	2926
Povljana	120	136	96	86	249	132
Vlašići	79	91	76	90	–	117
Ukupno	3177	3263	3347	3406	4910	4563

* zajedno s Goricom

Izvor: HAZd, Miscellanea, svež. VI, poz. M, 1. 2; Spisi Kraljevske delegacije u Zadru, 1809, Tit. XVIII, rub. 2, br. 482; Spisi Okružnog poglavarstva u Zadru, svež. 11, br. 536; svež. 124 – Prospetti ...; svež. 203; svež. 243

PRILOG II. Kretanje broja stoke na otoku

Godina	V r s t a s t o k e					
	ovce	volovi	konji	magarci	svinje	ukupno
1818	20 029	620	115	584	–	21 348
1855	17 805	314	152	815	332	19 418
1872	26 311	1218	130	554	281	28 494
1880	32 489	1152	264	413	402	34 620
1900	23 670	1032	139	900	706	26 447

Summary

RURAL ECONOMY OF PAG ISLAND IN 19TH AND BEGINNING OF 20TH CENTURY

by Šime Peričić

In this historical-geographical work, there is a presentation of rural economy of Pag island, in its important period: at the end of 19th and beginning of 20th century.

The author studies the fluctuation of population on this island in a longer period (from 1807. until 1911.). The population had considerably increased because of the growth of Pag island economy, especially at the end of that period. In a very detailed manner, the author works out farming situation in those days, and its development: from proprietary relations, to the growth of particular agricultural branches. One of those, a very important one, was grape growing, then cattle breeding, and up to a point, farming. For the development of Pag island economy in those times various crafts and beginning of pre-industrial production were becoming more and more important.